
ИДЕОЛОГИЈА И ПОЛИТИКА: ЗНАЧАЈ РАЗЛИКА У НИВОУ ОБРАЗОВАЊА ЗА ПОЛИТИЧКЕ ПОДЕЛЕ У СРБИЈИ И ЦРНОЈ ГОРИ*

УДК 316.344.3:[316.75+329(497.11)(497.16)]

Оригинални научни рад

Бојан Тодосијевић

Институт друштвених наука, Центар за политиколошка
истраживања и јавно мњење

Зоран Павловић

Одељење за психологију, Филозофски факултет,
Универзитет у Београду

Оливера Комар

Факултет политичких наука, Универзитет Црне Горе,
Подгорица

Сажетак

У литератури се већ неколико деценија говори о опадању значаја друштвених расцепа за политичко понашање, док вредносне и/или културолошке поделе све више добијају на политичком значају. Према неким концепцијама у основи идеолошко-вредносних подела, попут дистинкције ауторитарно-либертаријанско, леже разлике у образовном нивоу. Потврда оваквих теза углавном долази из западно-европских земаља, где је веза образовања и класног статуса другачија него у бившим комунистичким друштвима. Предмет овог рада јесте значај образовног нивоа као детерминанте изборне одлуке, као и повезаност нивоа образовања са ауторитарно-либертаријанским ставовима у Србији и Црној Гори. Емпиријску основу рада чини серија истраживања

* Текст је резултат рада на пројекту “Друштвене трансформације у процесу европских интеграција: мултидисциплинарни приступ” (бр. 47010) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

јавног мњења која су у Србији спровођена у периоду 1990-2012. године (укупно 9 студија), односно од 2005. до 2015. године у Црној Гори (11 студија). Резултати анализе указују на то да међу присталицама различитих политичких партија како у Србији тако и у Црној Гори постоје значајне разлике у образовном нивоу. У оба случаја су, такође, регистроване значајне повезаности између нивоа образовања и ауторитарно-либертаријанских ставова која значајно разликују присталице политичких партија. Међутим, разлике у образовању се у Србији јасније повезују за доминантни вредносно-културолошки расцеп, док је у Црној Гори образовање много мање релевантно, уз тенденцију опадања са временом. У завршном делу резултати су дискутовани у контексту општијег теоријског проблема, али и из перспективе потпунијег разумевања политичких подела у Црној Гори и Србији.

Кључне речи: ауторитарност, образовање, друштвени расцепи, Србија, Црна Гора.

Уводна разматрања

У политиколошкој литератури се већ неколико деценија говори о опадању значаја друштвених расцепа за разумевање савремених политичких подела у западним демократијама (Dalton 1996). Посебно се говори о све мањем утицају класне припадности на гласачко опредељивање (e.g., Clark & Lipset 2001, Nieuwbeerta & de Graaf 1999). Пре више од три деценије, Липсет (Lipset 1981) је писао о опадању ‘класног гласања’, док је пре петнаестак година класној политици већ дијагностикован крај (Clark & Lipset 2001).

Не слажу се сви са гласинама о смрти класне политике (e.g. Van der Waal et al. 2007. Један од модела алтернативних класичној концепцији социјално-политичких расцепа Липсета и Рокана (Lipset & Rokkan 1967) истиче значај културолошких подела. Ван дер Вал и сарадници, на пример, тврде да су класне разлике и даље релевантне у политици, али да је приметан растући значај “културног гласања укорењеног у образовне разлике” (Van der Waal et al. 2007:403). У сродном духу, Криси (Kriesi 2010) истиче да је нови доминантни политички расцеп базиран на вредностима, а да евентуална веза са социјално-структурним факторима не имплицира затвореност и заједнички идентитет релевантних социјалних група као у класичном моделу.

У литератури се срећу различите интерпретације нових вредносно-заснованих политичких расцепа. Инглхарт (Inglehart 1990) истиче значај политичких разлика између материјалистичког и постматеријалистичког погледа на свет. Криси (Kriesi 1998) говори о левичарско-либертаријанској насупротив десничарско-ауторитарној оријентацији. Та концепција се може сматрати као најближа ономе што је заједничко за већину сродних модела (Inglehart & Flanagan 1987, Flanagan & Lee 2003, Kitschelt 1994, Stubager 2013). Ипак, чињеница је да се и именовање и опис садржине те димензије разликују од аутора до аутора. Ми ћемо у овом раду користити опозицију између ауторитарности и либерализма/либертаријанизма као основну димензију вредносно утемељеног расцепа. Слично као и код Ван дер Вала и сарадника (Van der Waal et al. 2007), ауторитарност означава социјални конзервативизам, а други пол социјални либерализам, који не имплицира либералну економску филозофију.

У социолошкој и политиколошкој литератури, најчешће се истичу два аспекта димензије ауторитарности. Један се тиче хијерархијских друштвених односа, а други толеранције неконвенционалних група и понашања. Ауторитарне особе би биле склоне подршци хијерархијским односима, и виђењу света као хијерархијски устројеног, са јасно диференцираним надређеним и подређеним улогама, појединцима и групама. Такође, ауторитарне особе су склоније негативној евалуацији појединаца и група чије понашање и ставови одударају од конвенција и традиционалних норми. Либералне или либертарне особе, насупротив томе, преферирају егалитарне односе, и толерантнији су према неконвенционалном (за сличне описе, види Stubager 2013, Flangan & Lee 2003, Kitschelt 1994).

Однос димензије ауторитарност-либерализам са образовањем

Код већине истраживача вредносне политичке поделе нису без структуралне основе. Што се тиче димензије ауторитарности, одавно је утврђена веза између вишег образовања и мање склоности ка ауторитарности (e.g., Meloen 1993). Инглхарт (In-

glehart 1990), на пример, сматра да је виши ниво образовања код млађих генерација један од кључних фактора у (привременој) експанзији пост-материјалистичког тј. либералног погледа на свет. Виклем (Weakliem 2002:141), на основу једне велике компаративне анализе, закључује да “образовање утиче на већину ставова” и да “промовише индивидуалистичке вредности”. Слично, Дејвис и Робинсон (Davis & Robinson 1991) налазе потврду за своју ‘просветитељску тезу’ да образовање, тј. знање и когнитивна компетенција утичу на мање ослањање на традиционални ауторитет и усвајање либералнијих друштвених вредности. Корелација између ауторитарне оријентације и нижег образовног нивоа је утврђена такође и у социјално-психолошким истраживањима (Farnen & Meloen 2000, Meloen 1993, 1996, Dekker & Ester 2005).

Ако демонстрација повезаности ауторитарности и образовања није проблематична, то се не може рећи за тумачење те везе. По речима Наја, „док је велики број студија током последњих 50 година идентификовао формално образовање као суштинску детерминанту демократског политичког понашања и ставова [...], мало их је понудило *објашњење* тога шта и како образовања утиче на политичко понашање и ставове“ (Nie et al. 1996: 3; нагласак у оригиналу). У овом раду нема простора за детаљнији преглед различитих објашњења повезаности политичких ставова и образовања. Зато ћемо се фокусирати на идеје Стубагера (Stubager 2013, 2008), о политичкој релевантности образовног друштвеног расцепа, које су послужиле као инспирација за наше истраживање.

У серији скорашњих чланака, Стубагер (Stubager 2008, 2009, 2010, 2013) је понудио тумачење ауторитарно-либертаријанске политичке поделе које је у складу са класичном концепцијом друштвених расцепа. Експанзија вредносне политичке поделе се не види као изазов моделу социјалних расцепа, него као нова манифестација утицаја социјалне структуре на политичке поделе. Не ради се само о томе да је та идеолошка димензија у корелацији са нивоом образовања - то не би било довољно да се таква подела сматра еквивалентном Липсет-Рокановој концепцији друштвеног расцепа. По Стубагеру (Stubager 2013), образовне групе, а ту се првенствено мисли на две категорије становништва - са и без универзитетског образовања, у све већој мери карактерише одговарајући групни идентитет и групна самосвест, као и идеолошка ‘надградња’ у виду димензије ауторитарно-либертарних ставова. Сви ти фактори заједнички делују на партијске преференције.

Суштина Стубагерове идеје је, дакле, да фактори друштвене структуре детерминишу политичке поделе и у савременом свету, али да је структурална основа другачија. Опадање значаја класне поделе је праћено растућим значајем образовног друштвеног расцепа. Емпиријску подршку за своје идеје Стубагер налази првенствено у анализи података који долазе из Данске који, рецимо, указују да су симпатије за партије нове (и традиционалне) левице карактеристичне за образованији део данске популације, док је за мање образоване гласаче карактеристичнији позитиван став према Данској народној партији (популистичка, или 'нова' десница) (Stubager, 2013).

Имајући у виду чињеницу да се димензија ауторитарности јавља као значајна у различитим друштвима, идеја о образовној подели као новом темељном политички-релевантном друштвеном расцепу заслужује пажњу истраживача. У овом раду смо узели за циљ да проверимо импликације тог приступа на разумевање политичких ставова и партијског опредељивања у Србији и Црној Гори.

Крос-културна валидност хипотезе

Већина наведених истраживања се односе на западно-европске земље са дужом традицијом демократске политике. Какве су импликације тих истраживања за разумевање политике у бившим социјалистичким земљама? Стубагер (Stubager 2013) спекулише да вредносни конфликт повезан са различитим образовним категоријама можда има мањег значаја у Источној Европи због другачијег садржаја социјализацијских искустава. Путем социјализације, вредности доминантне у датим образовним институцијама се усвајају се и постају трајне карактеристике оних који прођу кроз (терцијарни) образовни процес¹. Пошто, по његовом мишљењу, доминантни вредносни систем образовних институција у ери социјализма није могао бити либералан, као што је то случај на Западу, не може се очекивати ни да је димензија ауторитарности политички релевантна, нити да је у њеној основи образовање.

Оно што је у овим спекулацијама проблематично није само то што Стубагер узима у обзир само социјализацијску интерпретацију утицаја образовања на ауторитарност, већ и недо-

¹ "Стога, садржај социјализације зависиће од вредности које преовлађују у институцијама високог образовања" Stubager 2013: 376).

вољно познавање литературе о карактеру политичких подела у бившим социјалистичким земљама, где се често као релевантна истиче димензија ауторитарности. Такође, видно је и непознавање социјално-психолошких истраживања на тему ауторитарности и образовања која долазе из Источне Европе. Коначно, тешко би се могао и прихватити став о недостатку либерализујућег ефекта високог образовања у периоду социјализма. Као потпору другачијем виђењу, довољно је навести вероватно најраније истраживање о ауторитарности спроведено у социјалистичком делу Европе. Рот и Хавелка (1973) су пре готово 50 година утврдили да су се образовно-окупационе групе изразито разликовале по степену ауторитарности у социјалистичкој Србији.

Насупрот Стубагеровим спекулацијама, образовни социјално-политички расцеп би могао имати нарочити значај у бившим социјалистичким земљама. Наиме, у тим земљама је постојала тесна повезаност између нивоа образовања и социјалног статуса. У капиталистичким земљама, класна припадност је током већег дела двадесетог века била пресудна за социјални статус индивидуе, а тиме и политичку оријентацију (Van der Waal, Achtberger & Houtman 2007). Образовни ниво корелира са класном припадношћу, али је то само један од чинилаца статуса. У социјалистичким земљама, класична класна структура је била уклоњена док је образовање постало практично најзначајнији структурни корелат социјално-економског статуса. Стога би се у земљама као што су Србија или Црна Гора могао очекивати посебно изражен политички значај ауторитарно-либералне димензије.

Образовање, ауторитарност и политичке поделе у Србији и Црној Гори

Бројна истраживања указују на значај културно-вредносних подела за разумевање политичког опредељивања у Србији (нпр. Комшић, Пантић и Славујевић 2003). Кузмановић (1995) је, на пример, још пре две деценије дошао до закључка да српску политичку културу карактерише склоност ка ауторитарним вредностима, подршци чврстом вођству, и колективистичком национализму. Неколико сродних концепата се среће у литератури. Најчешће се говори о ауторитарности (Пантић 2002, 2003, Пантић и Павловић

2009, Михаиловић 1991, 2006, Кузмановић 2010), димензији либерализам-конзервативизам (Пантић 2002, 2003, Пантић и Павловић 2009), подели на либерално-демократски насупротив социјал-националном блоку (Михаиловић 2006) или о својеврсном мапирању позиције бирача у вишедимензионалном простору дефинисаном димензијама сродним горе наведеним (Пантић 2002, Пантић и Павловић 2006, 2009, Тодосијевић 2006, 2013). Уз ретке изузетке студија које не налазе значајну политичку улогу ауторитарности (e.g. Јоу, 2010)², највећи део истраживачке литературе сугерише да је бирачко тело у Србији подељено у вредносно-културном смислу, и да се та подела може довести у везу са димензијом ауторитарности насупротив социјалном либерализму.

Од нарочитог значаја је то да истраживања указују да се и бирачи различитих партија који се разликују према овим културно-вредносним димензијама такође разликују и према критеријуму образовања. С једне стране издваја се либерално/демократско/модернистички блок (окупљен око ДС и сродних партија) насупротив конзервативно, национално/традиционалистички оријентисаним бирачима који, пре свега, инклинирају СПС, СНС и СРС (Михаиловић 2006, Пантић 2002, Пантић и Павловић 2009, Тодосијевић 2006, 2013). Бројне раније анализе (Славујевић 2002, 2005, 2006, Пантић и Павловић 2009) указују на то да међу присталицама СПС и СРС (и сродним мањим партијама) има диспропорционално више ниско образованих бирача, у поређењу с присталицама ДС и ДСС (или сродним партијама, попут ЛДП и Г17+).

Најзад, не само да су ниво образовања и вредносне оријентације важне детерминанте партијске преференције, него су и доследно међусобно повезане. Слично као и у другим земљама, и у Србији су ниво образовања и ауторитарност негативно повезани (e.g., Кузмановић 2010, Павловић 2009, Пантић 2003, Тодосијевић 2006). Као што су, током претходних четврт века, високо образовани испитаници чешће гласали за партије такозваног „демократског“ блока, тако их је у вишем степену карактерисао пролиберални, модернистички и анти-ауторитарни поглед на свет (Кузмановић 2010, Павловић 2009, Пантић 2003, Тодосијевић 2006). Ово указује

2 Јоу закључује да „је мало доказа о економским, ауторитарно-либертаријанским или националистичким расцепима“ (Јоу 2010: 187). Такав закључак је код њега емпиријски неоснован јер је анализирао само повезаност ауторитарности са димензијом левице-деснице, а не директно са партијским преференцијама.

на то да образовање индиректно утиче на партијске преференције путем детерминисања идеолошко-вредносних позиција појединца.

Политичка релевантност вредносно-културолошких подела у Црној Гори није до краја истражена. Наиме, до 1997. године готово да нема истраживачких и на подацима заснованих радова који би прагали развој политичког система. Једна од првих студија која је покушала да мери вредносне оријентације популације, а посебно ниво политичке културе била је студија Политичка култура у Црној Гори (Јовановић и Марјановић 2002). Аутори су настојали да виде у којој мери се тзв. културне творевине које детектују на терену могу показати препрекама за увођење институција модерне демократије. Сличан покушај, додуше, дескриптивне природе је и студија Политичка култура (Кнежевић 2007).

У емпиријским истраживањима вредносних оријентација, однос између ауторитарности и либертаријанства и политичких преференција до сада није обрађиван. Са друге стране ауторитарност по себи, на нивоу популације, више пута је била тема одређених студија. Тако се нпр. у студији о понашању бирача у Црној Гори региструје релативно висок ниво ауторитарних вредности (Комар 2013: 173). По овом мерењу, популација у Црној Гори је била међу 25% најауторитарнијих у односу на оне које су обухваћене Европским истраживањем вредности из 2008. године.

У студији која је објављена 2014. године Бешић се такође бави политичком културом и тестира тзв. генерацијску хипотезу – тј. проверу тога да ли се одређене промене које се дешавају могу приписати друштвеним факторима, или су оне у ствари резултат фазе животног циклуса и смене генерација. У овој студији су идентификовани извесни дивергентни трендови код најмлађих када је у питању подршка тзв. демократским вредностима. Наиме, за разлику од земаља запада у земљама бившег социјализма (и у Црној Гори) ефекат је позитиван – тј. сменом генерација може се очекивати јачање демократске политичке културе. Један од модела тестираних у овој студији је и тзв. модел ауторитарне политичке културе (Бешић 2014: 289). Ипак, сви горе набројани радови се ни су бавили вредносно-културолошким поделама које се рефлектују на политичке преференције, тако да овај рад представља допринос и у том правцу.

Проблем истраживања

У овом раду се проверава Стубагерава хипотеза о значају образовног социјалног расцепа за политичке ставове (ауторитарност) и политичко опредељивање. Проблем се анализира на подацима из неколико истраживања јавног мњења спроведених у Србији и Црној Гори, током претходних година.

Иако се у обе земље очекује да политичка ауторитарност корелира са политичким опредељивањем, очекују се и одређене разлике. Централна политичка подела у Црној Гори, наиме, делом почива на разликама у концепцији националног идентитета (Комар 2013), а што је даље у вези са регионалном припадношћу. Због тога би се могло очекивати да ће улога образовног нивоа и пратећих идеолошких ставова бити од секундарног утицаја. С обзиром на веома оскудне емпиријски базиране радове о политици у Црној Гори, овај рад ће имати додатну вредност у смислу разумевања и објашњења политичке динамике у овој држави.

Овде је важно напоменути да циљ овог рада није да се утврди који фактори су најважнији, било структурни или идеолошки, за партијско опредељивање у Црној Гори и Србији, већ да се провери хипотеза о значају образовања и механизма његовог деловања путем идеолошке оријентације ауторитарност-либерализам. Посебна пажња је посвећена провери хипотезе о томе да идеолошка оријентација посредује у вези између образовања и партијских преференција.

Метод

Подаци за Србију потичу из девет истраживања обављених током периода од 1990. до 2012. године. У анализи су коришћени подаци Центра за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука који укључују 7 јавно-мњењских студија: JMS117 (1990; N=1400), JMS119 (1992; N=1100), JMS120 (1993; N=1510), JMS122 (1997; N=1540), JMS162 (2001; N=1530), JMS177 (2003; N=1491) и JMS186 (2007; N=2091). У анализи су коришћени и подаци из четвртог таласа *European Value Survey*

(2008; N=1512), као и пост-изборна студија спроведена након избора 2012. године (N=1568), на којој је спроведена главна анализа. У свим случајевима истраживања су спроведена на репрезентативним узорцима пунолетних грађана Србије. Истраживања 1990, 2001, 2007. и 2012. године спроведена су након избора, док се у осталим случајевима ради о предизборним истраживањима.

Подаци за Црну Гору потичу из десет истраживања обављених током периода од 2005. до 2015. године. У анализи су коришћени подаци Центра за демократију и људска права (ЦЕДЕМ) који квартално сваке године објављује резултате политичког јавног мњења. Укупно је коришћено десет ЦЕДЕМ-ових база података и то из априла, 2005. године (N=1022), септембра, 2006. године (N=1003), фебруара, године 2007. (N=981), јуна, 2008. године (N=1029), марта, 2009. године (N=1302), октобра, 2010. године (N=1004), септембра, 2011. године (N=976), марта, 2013. године (N=1022), септембра, 2014. године (N=1025) и новембра, 2015. године (N=1033). Поред тога, за недостајућу, 2012. годину коришћени су подаци са излазне анкете (exit poll) који је у октобру те године спровео Центар за друштвена истраживања Факултета политичких наука Универзитета Црне Горе (N=5329). За главни модел и за приказ података за 2010. годину коришћена је прва студија о бирачима и политичком понашању у Црној Гори која је спроведена те године. Истраживање је реализовао Центар за друштвена истраживања Факултета политичких наука, а финансирао Министарство науке Црне Горе (N=1418).

Варијабле

Образовање. Исказано тростепеном (основно/средње/високо) у подацима из Србије или четворостепеном класификацијом (основна школа или мање/средња школа/виша школа/Факултет 4 године и више) у случају Црне Горе.

Изборна оријентација. У свакој од анализираних студија испитаници су, уз незнатне модификације, одговарали на питање “*Да се сутра/наредне недеље одржавају избори за Народну скупштину, да ли бисте гласали? За коју партију/коалицију бисте гласали?*”. У случају пост-изборних студија питање је било „*За коју партију сте гласали на овим изборима?*“.

Ауторитарност. У случају података из Србије, ауторитарност је мерена скалом од шест тврдњи који одражавају садржај добро познате F скале (Adorno et al. 1950) и RWA скале (Altmeyer 1988). Слична скала коришћена је и у неким ранијим студијама (Павловић 2013, 2014, Тодосијевић 2006, 2013). Тврдње су праћене петостепеним скалама. Ауторитарност је операционализована као прва главна компонента добијена у факторској анализи (38.5% објашњене варијансе). Све тврдње показују позитивна засићења на првој компоненти. Виши скорови имплицирају израженију ауторитарност. Сличном скалом од пет тврдњи праћених четворостепеним скалама (не)слагања ауторитарност је мерена и у црногорском узорку. Ауторитарност је операционализована као једина компонента добијена у факторској анализи (43.3% објашњене варијансе). Све тврдње показују позитивна засићења на овој компоненти, а виши скорови имплицирају израженију ауторитарност.

Резултати анализе

Степен образовања, ауторитарност и партијске преференције у Србији

У периоду од успостављања вишепартијског система у Србији, па до краја прошле деценије, у сваком посматраном периоду (у изборној години и непосредно пред изборе или након њих), регистроване су значајне разлике у нивоу образовања присталица релевантних политичких партија (Табела 1). Иако се ради о истраживањима која су спроведена у два битно другачија друштвено-политички временска периода (током деведесетих година XX века и након промене власти 2000. године), карактерисана, између осталог, и бројним политичким потресима (нагли раст или пад подршке неких партија, губљење и појављивање политичких странака, различита коалициона савезништва итд.), приметне су неке правилности у односу нивоа образовања и изборне оријентације.

У просеку посматрано, присталице појединих политичких партија током читавог периода карактерише нижи образовни ниво. То пре свега важи за присталице Социјалистичке партије Србије и Српске радикалне странке. Конкретније, само се у једном посматраном периоду, 2007. године, присталице СПС не издвајају значајно од групе присталица неке друге партије као најслабије

образовани. С друге стране, просечни образовни ниво је виши код гласача Демократске странке и Демократске странке Србије (или предизборних коалиција у којима су ове странке имале водећу улогу). Иако су омнибус мере разлика у образовном нивоу за сваки посматрани период значајне, накнадни тестови указују да нису сва поређења присталица различитих политичких партија статистички значајна. Образовни ниво присталица СПС/СРС, с једне, и ДС/ДСС/ДОС (и сродних), с друге стране, доследно се значајно разликује, али углавном изостаје значајна разлика унутар ова два „блока“. Тако, рецимо, углавном нема значајне разлике у образовном нивоу присталица СПС и СРС или ДС и ДСС (тамо где су оваква поређења могућа, наравно).

Приказани резултати о образовном расцепу унутар бирачког тела аналогни су подели према културно-вредносном критеријуму. Ово указује на то да би утицај образовања на партијске преференције могао бити индиректан, посредован одговарајућим идеолошко-вредносним позицијама појединца.

Табела 1. Разлике у нивоу образовања страначких присталица у периоду 1990-2008. године³

	1990.	1992.	1993.	1997.	2001.	2003.	2007.	2008.
СПС	1.68 ^{ab,c,d} (.02)	1.54 ^{ab} (.03)	1.65 ^{ab,c} (.04)	1.50 ^{ab} (.04)	1.60 ^a (.04)	1.50 ^{d,e,f} (.08)	1.93 (.10)	1.59 ^{ab,c,d} (.09)
СПО	1.92 ^{a,c} (.03)			1.75 ^{b,d,e} (.03)		1.80 (.08)	2.17 (.09)	
СРСЈ	2.12 ^b (.10)							
ДС/”За-једно”	2.29 ^{c,e} (.05)	1.96 ^b (.06)	2.07 ^b (.06)	1.98 ^{a,c,d} (.04)		1.92 ^{bc} (.06)	2.25 ^a (.03)	2.00 ^a (.03)
ДСВМ	2.07 ^d (.08)		1.58 (.17)					
СРС		1.75 (.06)	1.78 (.09)	1.54 ^c (.04)	1.69 (.09)	1.58 ^{ab,c} (.05)	1.92 ^{ab,c} (.03)	1.83 (.04)
ДСС/ДЕ-ПОС		1.91 ^a (.04)	2.23 ^a (.11)	1.69 (.10)		1.85 ^{a,d} (.04)	2.17 ^b (.06)	2.18 ^b (.10)
ДОС					1.86 ^a (.02)			
ССЈ					1.75 (.11)			
Г17+						2.03 ^{c,f} (.04)	2.16 (.08)	2.14 ^c (.11)

³ У прилогу је дат списак скраћеница.

НС						1.88 (.12)		
ЛДП						2.30 ^c (.06)	2.16 ^d (.08)	
F тест	p<.001	p<.001	p<.001	p<.001	p<.001	p<.001	p<.001	p<.001

Извор: Истраживања центра за политиколошка истраживања и јавно мњење Института друштвених наука: JMS117 (1990), JMS119 (1992), JMS120 (1993), JMS122 (1997), JMS162 (2001), JMS177 (2003) и JMS186 (2007). Подаци за 2008. су преузети из *European Value Survey* (EVS).

Напомена: У ћелијама су приказане просечне вредности (стандардне грешке у заградама); словна ознака сугерише значајност *post-hoc* поређења парова присталица различитих партија; значајна су поређења оних парова са истом словном ознаком.

У том смислу анализа која би истовремено у обзир узела и ниво образовања и степен ауторитарности као детерминанте изборне одлуке посебно добија на важности. У случају Србије таква анализа је могућа на подацима који су прикупљени непосредно након парламентарних избора одржаних у мају 2012. године. Уколико се, најпре, осврнемо на биваријатне повезаности, тј. разлике у нивоу образовања и ауторитарности међу гласачима релевантних партија, показује се да постоје значајне разлике с обзиром на оба критеријума (Табела 2). Најслабије образовани су, у просеку посматрано, бирачи СНС (у ранијим периодима то су често бивали гласачи СРС из које је СНС и настао). Једино су заправо и значајне разлике између гласача СНС и ДС, који су релативно образованији (уз гласаче ЛДП и УРС), што је опет у складу с трендовима регистрованим у периоду 1990-2008. године.

Табела 2. Разлике у нивоу образовања и ауторитарности гласача релевантних партија 2012. године

	Ниво образовања	Ауторитарност
ДС	2.11 ^a (.04)	-.08 (.06)
СНС	1.82 ^a (.02)	.13 ^a (.03)
СПС	2.00 (.06)	.14 (.08)
ДСС	2.18 (.10)	.01 (.15)
ЛДП	2.22 (.11)	-.52 ^a (.20)
УРС	2.22 (.12)	-.17 (.24)
Значајност	F (5, 859)=9.28, p<.001	F (5, 859)=3.97, p<.01

Напомена: У ћелијама су аритметичке средине (стандардне грешке у заградама); више вредности AS за ауторитарност имплицирају израженију

ауторитарност. Словна ознака сугерише значајност *post-hoc* поређења парова присталица различитих партија;

Слично, бирачи оних партија које карактерише нижи образовни ниво (СНС и СПС), уједно су и виши на скали ауторитарности. Либералнија оријентација карактерише бираче странака које окупљају релативно образованије бирачко тело, ЛДП и УРС, и, условно речено, ДС. Значајне разлике у вези са степеном ауторитарности појављују се, међутим, једино између гласача СНС и ЛДП.

Ниво образовања и ауторитарност су у узорку у целини очекивано повезане негативно, мада благо ($r = -.16$, $p < .001$), што је у складу с горе изнетом аргументацијом, али и налазима из наше (Кузмановић 2010, Павловић 2009, Пантић 2003, Тодосијевић 2006) или иностране литературе (Farnen & Meloen 2000, Meloen 1993). То додатно имплицира важност анализе релативног, независног доприноса ове две детерминанте изборне одлуке. Поступком мултиномијалне регресионе анализе утврђивано је у коме степену образовање и ауторитарност разликују присталице релевантних политичких партија (Табела 3).

Табела 3. Ауторитарност и степен образовања као чиниоци изборне оријентације

	СНС		СПС		ДСС		ЛДП		УРС	
	Koef.	<i>p</i>	Koef.	<i>p</i>	Koef.	<i>p</i>	Koef.	<i>P</i>	Koef.	<i>p</i>
Ауторитарност	.18*	.04	.25*	.05	.10	.61	-.44*	.04	-.09	.69
Ниво образовања										
Основно	1.44**	.00	.40	.25	-.65	.36	-.89	.38	-.87	.34
Средње	1.05**	.00	.01	.97	.19	.65	.48	.37	.13	.79
Константа	-.19		-.84**		-1.93**		-2.56**		-2.34**	

* $p < .05$; ** $p < .01$.

Напомена: У ћелијама су вредности мултиномијалних регресионих коефицијената; референтна група: ДС; референтна група за варијаблу образовања: факултетско образовање. Likelihood Ratio Test hi-kvadrat (10)=50.92, $p < .001$; Log likelihood = 1800.00; R2 Cox and Snell = .07, Nagelkerke=.08.

Значајне разлике између присталица ДС, као референтне групе, и присталица других странака појављују се пре свега у вези с главним опонентом том тренутку – СНС. У поређењу с присталицама ДС, гласачи СНС су како слабије образовани (значајно чешће за СНС гласају бирачи ниског и средњег образовног нивоа у поре-

ђењу с факултетски образованим бирачима), тако и ауторитарнији. Такође треба запазити да је ефекат ауторитарности статистички значајан и при диференцирању гласача СПС у односу на ДС (виши просечни ниво), и ЛДП у односу на ДС (нижи просечни ниво).

Оно што је од посебне важности јесте чињеница да значајност коефицијената имплицира да, без обзира на ниво образовања, ауторитарнији испитаници више инклинирају СНС, односно, на било ком нивоу ауторитарности, СНС је чешће опција оних слабије образованих. То нам говори да се важност образовања за партијску преференцију не исцрпљује индиректним утицајем на израженост ауторитарности.

Степен образовања, ауторитарност и партијске преференције у Црној Гори

Када је разлика између присталица политичких партија у Црној Гори по образовању у питању, подаци не дозвољавају толико јасне закључке као у случају Србије. Пре свега, треба нагласити да све посматране године, изузев 2005. представљају период који се сматра годинама консолидације демократског политичког система у Црној Гори, тако да на неки начин припадају истој фази развоја политичког система. Пре тога, ова држава је прошла кроз две транзиције – до 1997. године, тј. раскида односа између владајуће Демократске партије социјалиста и до 2006. године када је на Референдуму одлучено о њеној суверености (Дармановић 2007). Након Референдума о независности се очекивало да ће подела по том питању да уступи место неким другим алтернативним поделама, међутим, то се није десило. Етничко-политичка подела на оне који подржавају самосталност Црне Горе и оне који јој се противе остаје доминантан политички и партијски расцеп. Партијски систем је, пак, далеко од институционализације и последњих година улази у прилично буран процес фрагментације који је 2015. године резултирао са четрнаест партија које имају своје представнике у Скупштини.

У овом раду покушавамо утврдити да ли поред доминантног политичко-етничког расцепа постоји још неки који бисмо могли квалификовати као вредносно-културолошки. У складу са дизајном истраживања, интересује нас образовање и са њим повезан

степен ауторитарности. Када је образовање у питању, учојамо две фазе: од 2005. до 2012. године регистроване су значајне разлике у нивоу образовања присталица појединих релевантних политичких партија. Изузетак је 2011. година кад нису регистроване статистички значајне разлике. Након 2012. године ни на једном доступном мерењу нису регистроване статистички значајне разлике између присталица различитих политичких партија.

Да бисмо могли приступити анализи, редуковали смо списак политичких партија на тзв. релевантне политичке партије и то по два критеријума – да су на конкретним изборима имали бар 4% гласова, да се константно у коалицији или самостално појављују у свим посматраним изборним циклусима. Због тога, у анализу нису ушли нпр. Позитивна, Демос, Демократе или УРА.

Ако погледамо Табелу 4, у којој је дат преглед образовног нивоа по политичким партијама можемо приметити да у годинама у којима бележимо статистички значајне разлике неке имају у просеку нижи ниво образовања међу својим присталицама. То су, Социјалистичка народна партија и Нова српска демократија. Док је релативно низак образовни ниво код СНП-а готово константан у посматраном периоду, Нова српска демократије бележи пад од 2005. године, што је прва година за коју имамо податке.

Релативно виши просечни ниво образовања својствен је симпатизерима и гласачима Покрета за промјене. Ова политичка партија, настала из невладине организације Група за промјене, је од свог оснивања промовисала тзв. експертски приступ политици тако да је у почетку привлачила у просеку образованију популацију. Из табеле видимо да су и бирачи владајуће Демократске партије социјалиста релативно високо образовани, иако просечан ниво варира.

Табела 4. Разлике и нивоу образовања страначких присталица у периоду 1990-2008. године у Црној Гори

	ДПС	СПД	СНП	NOVA	ПЗП	F test
2005.	2.24 ^{ac} (.05)	2.65 ^{ab} (.12)	2.14 ^b (.1)	2.39 ^c (.12) ⁴	2.34 (.08)	p<.05
2006.	2.03 ^a (.03) ⁵		1.83 ^{ab} (.05) ⁶	1.99 (.05) ⁷	2.06 ^b (.04)	p<.005
2007.	2.31 ^{ab} (.04)	2.16 (.2)	2 ^b (.09)	2.01 ^{ac} (.06)	2.34 ^c (.07)	p<.005
2008.	2.35 ^a (.04)	2.1 (.17)	2.05 ^{ac} (.07)	2.13 ^b (.08)	2.52 ^{bc} (.1)	p<.001
2009.	2.17 ^{ab} (.03)	2.4 (.15)	2.07 ^d (.09)	2.04 ^c (.06)	2.41 ^{abcd} (.06)	p<.005
2010.	2.05 ^a (.02)	2.32 ^a (.08)	2.09 (.04)	2.1 (.07)	2.22 (.08)	p<.05
2011.	2.27 (.05)	2.4 (.11)	2.19 (.07)	2.31 (.08)	2.33 (.11)	p=.613
2012.	2.58 ^a (.02)		2.17 ^{ab} (.03)	2.53 ^b (.03) ⁸		p<.000
2013.	2.28 (.04)	2.34 (.15)	2.24 (.07)	2.08 (.06)	2.33 (.12)	p=.312
2014.	2.27 (.05)	2.29 (.11)	2.29 (.08)	2.09 (.08)	2.67 (.23)	p=.200
2015.	2.35 (.05)	2.54 (.15)	2.24 (.1)	2.29 (.08)		p=.426

Извор: Подаци су из истраживања јавног мњења Центра за демократију и људска права ЦЕДЕМ, 2005, 2006, 2007, 2008, 2009, 2011, 2013, 2014. и 2015. годину. Подаци за 2012. годину су из Exit poll, док су подаци за 2010. годину из прве студије политичког понашања Центра за друштвена истраживања ФПН.

Напомена: у хелијама су приказане просечне вредности (стандардне грешке у заградама); словна ознака сугерише значајност post-hoc поређења парова присталица различитих политичких партија; значајна су поређења између оних парова с истом словном ознаком.

Подаци нам не дозвољавају да извучемо неки јаснији „блоковски“ закључак. Имајући у виду документовани главни политички расцеп у Црној Гори – за и против независности (Комар 2013), који се повремено трансформише у етнички расцеп – Црногорци и припадници мањинских народа vs. Срби, подаци не дозвољавају јасан закључак о томе да ли су присталице једног у односу

- 4 Те године Нова српска демократија је још увек носила назив Српска народна странка.
- 5 ДПС и СПД су 2006. и 2009. Приказане заједно јер су припремале коалициони наступ.
- 6 СНП је тада наступио као део шире листе, тако да су испитаници у понуди имали коалицију СНП-Народна странка-Демократска српска странка.
- 7 На овим изборима Српска наордна странке је наступа у колаицији на челу листе под називом Српска листа.
- 8 На овим изборима ове две опције су наступиле зајдно као колација Демократски фронт.

на други блок више или мање образоване. У нашем случају блок за независност (тзв. Процрногорски блок) чине ДПС и СДП док супротну страну чине СНП-НОВА-ПЗП. Гледано заједно, припадници првог блока јесу у просеку нешто образованији, мада с обзиром на то да мале политичке партије и партије мањинских народа нису укључене у анализу, а и оне улазе у ову блоковску поделу није могуће донети чврст закључак.

Овде видимо прву разлику између Србије и Црне Горе. Док се образовне разлике јављају као значајне у свим посматраним пресецима у Србији, у Црној Гори њихов значај опада да би према последњим мерењима у потпуности нестао. То додатно аргументује разлику између већ документованих основних политичких расцепа у две државе. Док се у Србији разлике у образовању логично повезују за доминантни вредносно-културолошки расцеп, у Црној Гори с обзиром на доминацију политичко-етичког расцепа образовање је много мање релевантно, и показује тенденцију опадања са временом.

У Табели 5 видимо да као и у случају Србије, на посматраном пресеку из 2010. године присталице политичких партија које су у просеку мање образоване истовремено су и више ауторитарне⁹. Присталице ДПС-а, Нове српске демократије и СНП-а имају просечно најнижи ниво образовања и истовремено највиши ниво ауторитарности. Са друге стране присталице СДП-а и ПЗП-а имају највиши ниво образовања и истовремено најнижи ниво ауторитарности. Међутим, иако су разлике између група на укупном узорку значајне (што показује F тест), накнадно поређење присталица појединих партија у погледу ауторитарности показало је да ни једна разлика није појединачно значајна. Дакле, иако постоји паралелизам у нивоима образовања и либералности, гласачи црногорских партија, према анализираним подацима, се међусобно не разликују значајно по степену ауторитарности.

Табела 5. Разлике у нивоу образовања и ауторитарности по партијама, 2010. година

	Ниво образовања	Ауторитарност
ДПС	2.06 ^a (.03)	.66 (.01)
СДП	2.32 ^a (.08)	.59 (.04)
СНП	2.09 (.05)	.65 (.02)

⁹ Ауторитарност и образовање (кодирано у 6 нивоа) су у значајној негативној корелацији од $r = -16$ ($p < .001$).

ПЗП	2.22 (.08)	.58 (.03)
НОВА	2.10 (.07)	.67 (.03)
Значајност	F (4, 855)=2.55, p<.05	F (4, 776)=2.58, p<.05

Напомена: У ћелијама су аритметичке средине (стандардне грешке у заградама); више вредности AS за ауторитарност имплицирају израженију ауторитарност. Словна ознака сугерише значајност *post-hoc* поређења парова присталица различитих партија; значајна су поређења оних парова са истом словном ознаком.

У следећем кораку смо поступком мултиномијалне регресионе анализе испитали у ком степену образовање и ауторитарност разликују присталице појединачних политичких партија, статистички контролишући њихов међусобни утицај. У Табели 6 видимо да се значајне разлике појављују између присталица ДПС-а као референтне групе у нашој анализи и присталица Покрета за промјене по питању ауторитарности где видимо да су ови последњи мање ауторитарни и Социјалистичке народне партије по питању образовања, где такође видимо ниже учешће бирача средњег образовања, у поређењу с факултетски образованима, у бирачком телу СНП.

Табела 6. Ауторитарност и степен образивања као чиниоци изборне оријентације

	СДП		СНП		ПЗП		НОВА	
	Koef.	p	Koef.	p	Koef.	p	Koef.	p
Ауторитарност	-1.37	.05	-.39	.34	-1.58*	.02	.27	.66
Ниво образовања								
Основно	-1.11	.07	.05	.83	-.70	.20	-.60	.21
Средње	-.64	.05	-.54**	.00	-.50	.13	-.14	.63
Константа	-.85	.08	-.26	.40	-.80	.09	-1.86	.00

*p<.05; **p<.01;

Напомена: У ћелијама су вредности мултиномијалних регресионих коефицијената; референтна група: ДПС; референтна група на варијаблу образовања: факултетско образовање; Likelihood Ration Test hi-kvadrat (12)=28.640, p<.005; R² Cox and Snell = .04, Nagelkerke=.04.

Такође можемо запазити да је у случају гласача СДП-а неколико коефицијената на граници статистичке значајности. Према тим подацима, присутна је тенденција да гласачи СДП-а показују нешто нижи степен ауторитарности, као и релативно мању релативну учесталост средњег и основног нивоа образовања. Ипак, у претходним анализама стечени утисак да су и образовање и ауторитарност слаби корелати партијских преференција у Црној Гори,

потврђен је и резултатима ове анализе. С обзиром на ниску или непостојећу повезаност, такође се не може говорити ни о томе да ауторитарна вредносна оријентација функционише као медијатор утицаја образовног друштвеног расцепа.

Дискусија и закључак

Приказане анализе су предузете са циљем да се утврди у којој мери постоји емпиријска основа за хипотезу да у Црној Гори и Србији на политички сферу делује образовни друштвени расцеп, онако како је то концептуализовано код Стубагера (Stubager 2013). У ту сврху су прво утврђене асоцијације између партијске опредељености, са једне стране, и степена образовања и ауторитарности са друге. У другом кораку је проверена хипотеза о посредничкој улози ауторитарне вредносне оријентације између социјалне структуре (образовног расцепа) и политичких преференција.

Анализа података из двадесетак истраживања јавног мњења показала је да се случајеви Црне Горе и Србије међусобно разликују. Налази из Србије су у знатној мери у складу са очекивањима базираним на Стубагеровом моделу (e.g. 2013), као и са претходним истраживањима спроведеним у Србији: у сваком посматраном периоду су запажене значајне разлике у нивоу образовања присталица релевантних политичких партија. За присталице партија из тзв. 'демократског блока' је у разним периодима био карактеристичан релативно виши просечни ниво образовања у поређењу са присталицама СПС-а и СРС-а. Према подацима из 2012. године, утврђене су значајне разлике између гласача СНС и ДС. Такви резултати су у складу са ранијим анализама (Славујевић 2002, 2005, 2006, Пантић и Павловић 2009). Резултати анализе на подацима из 2012. године показују да постоји паралелизам у повезаности образовања и ауторитарности са партијским преференцијама (слично као и у Кузмановић 2010).

У следећем кораку је анализирана хипотеза о посредујућој улози ауторитарности у вези између образовања и партијских преференција. Резултати су показали да су и ауторитарност и образовање значајни за партијске преференције, али да утицај образовања није само индиректан, путем одговарајуће културно-

вредносне оријентације¹⁰. Образовање показује доследан утицај на вероватноћу гласања за СНС, и поред статистичке контроле за утицај ауторитарности. Другим речима, важност образовања за партијску преференцију се не исцрпљује индиректним утицајем на израженост ауторитарности. Са друге стране, тај резултат имплицира и да је сама ауторитарност нешто више од модератора везе образовања и изборне одлуке.

Недостатак израженије подршке медијацијској хипотези Стубагера, сугерише да је за случај као што се Србија потребно увести додатне хипотезе. Могуће је да је овде ниво ауторитарности мање детерминисан степеном образовања, а више социјализацијским утицајима из социјално-културног контекста. Са друге стране, перзистентан директан утицај образовања на партијско одређење указује на додатну политичку релевантност образовања. На пример, ниво образовања се у литератури често третира као социјални и културни ресурс, који је релевантан у економској конкуренцији. Из тог разлога, боље образовани грађани, у транзиционим земљама, се редовно показују као отворенији за политичке реформе. У сваком случају, утврђени резултати показују да је социјална утемељеност политичких партија релативно изражена и у Србији, у смислу компатибилном са Стубагеровим (2013) моделом.

Резултати добијени на подацима из Црне Горе пружају другачију слику. Прво, степен образовања је знатно слабије и мање стабилно повезан са партијским преференцијама. У појединим годиштима разлике између гласача разних партија нису статистички значајне. Ипак, утврђена је блага тенденција нижег просечног нивоа образовања код гласача СНП-а, као и нешто вишег код гласача Покрета за промјене. Тим налазима не би требало давати превелику тежину јер су разлике мале и нестабилне, а поготово јер их нема у новијим истраживањима.

На подацима из 2010. године било је могуће детаљније проверити хипотезу о повезаности ауторитарне вредносне оријентације са образовањем, и њену медијацијску улогу у вези са образовањем. Резултати су показали да разлике у нивоу ауторитарности између гласача различитих црногорских партија 2010. године нису статистички значајне. У мултиваријатном моделу се показала блага тенденција релативно нижег нивоа ауторитарности када се

10 У неким ранијим радовима је медијацијски утицај ауторитарности јасније изражен (Тодосијевић 2013).

упореде гласачи ПЗП-а и ДПС-а. Углавном, општа слика је битно другачија у односу на ону стечену на српским подацима, и у односу на теоријски модел Стубагера.

Имајући у виду релативну сличност између Црне Горе и Србије по социјално-економским и културним карактеристикама, поставља се питање због чега у једном случају имамо прилично јасну подршку теоријском моделу образовног социјалног расцепа, а у другом одсуство такве подршке? Очигледно је да овде добијени резултати имају важне импликације како за Стубагерову теорију о образовању као битном друштвеном расцепу, тако и за разумевање политичких процеса у Црној Гори и Србији. Пример Србије показује да образовање може бити важна основа политичких подела, без обзира на (ми бисмо пре рекли: управо због) утицај искуства са социјалистичким уређењем. Либерализујући утицај високог образовања очигледно није тако круто детерминисан карактеристикама политичког система. Често се сматра да је образовање повезано с израженијим либералним тенденцијама управо као последица излагања анти-ауторитарним вредностима током терцијарних фаза образовног процеса (Jacobsen 2001), што за резултат између осталог има и нижу ауторитарност.

Пример Црне Горе, са друге стране, показује да постојање структурне основе (образовне разлике) и са њоме повезаних идеолошких разлика (негативна корелација између нивоа ауторитарности и образовања) не мора да резултира одговарајућом политичком поделом. Очигледно, постоје додатни фактори који утичу на то да социјална подела не мора да се претвори у политички расцеп. Овде је вероватно пресудан утицај других друштвених расцепа који су добили примат, а вероватно важну улогу имају и поједине стратешке одлуке политичких елита. Другим речима, и налази из Црне Горе указују на, условно речено, либерализујуће ефекте високог образовања, али је њихово „превођење“ у конкретне партијске преференције надјачано односом према другим горућим питањима. То би могло да значи да су „теме“ које деле бирачко тело само индиректно повезане с овде анализираним идеолошком димензијом, као и да можда неке друге димензије имају већу политичку важност. У том смислу чини се да је у Црној Гори на делу снажнији утицај темељног друштвеног расцепа базираног на концепцији националног идентитета (Комар 2013), а што је даље у вези са регионалном припадношћу. Како је и наведено у уводу, због тога се очекивало

да ће улога образовног нивоа и пратећих идеолошких ставова бити од секундарног значаја.

Литература

- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswick, E., Levinson, D. J. and Sanford, H. R. (1950). *The authoritarian personality*. New York: Harper & Brothers.
- Altemeyer, B. (1988). *Enemies of freedom: Understanding right wing authoritarianism*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Bartolini, S. & Mair, P. (1990), *Identity, Competition and Electoral Availability*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bešić, M. (2014). *Tranzicione traume i promene vrednosnih orijentacija - generacijski pristup*. Beograd: Čigoja štampa.
- Clark, T. N., & Lipset, S. M. (1991). Are social classes dying? y: *International sociology*, 6(4), стр. 397-410.
- Dalton, R. J. (1996) „Political Cleavages, Issues, and Electoral Change“ y: Lawrence LeDuc, Richard G. Niemi & Pippa Norris (yp.), *Comparing Democracies: Elections and Voting in Global Perspective* (стр. 319-342). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Darmanović, S. (2007) „Duga tranzicija u Crnoj Gori - od polukompetitivnih izbora do izborne demokratije“ y: V. Pavićević, S. Darmanović, O. Komar, & Z. Vujović, *Izbori i izborna zakonodavstvo u Crnoj Gori 1990-2006*. (стр. 83-101). Podgorica: Centar za monitoring CEMI.
- Davis, N. J., & Robinson, R. V. (1991) „Men’s and women’s consciousness of gender inequality: Austria, West Germany, Great Britain, and the United States“ y: *American Sociological Review*, стр. 72-84.
- Dekker, P., & Ester, P. (2005) „Education and authoritarianism: A longitudinal analysis of Dutch survey data: 1970-1996.“ y: *Democratization, Europeanization, and globalization trends: Cross-National analysis of authoritarianism, socialization, communications, youth, and social policy*, стр. 213-227.
- Farnen, R. & Meloen, J. (2000) *Democracy, Authoritarianism and Education: A Cross-National Empirical Survey*. London: Macmillan Press.
- Flanagan, S. C., & Lee, A. R. (2003) „The new politics, culture wars, and the authoritarian-libertarian value change in advanced industrial democracies“ y: *Comparative Political Studies*, 36(3), стр. 235-270.
- Inglehart, R. (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R., & Flanagan, S. C. (1987) „Value change in industrial societies“ y: *American Political Science Review*, 81(04), стр. 1289-1319.

- Jacobsen, D. (2001) „Higher Education as an Arena for Political Socialization: Myth or Reality?“ y: *Scandinavian Political Studies*, Vol. 24, No. 4, стр. 351-368.
- Jou, W. (2010) „Political cleavages in Serbia: changes and continuities in structuring left–right orientations“ y: *Southeast European and Black Sea Studies*, 10(2), стр. 187-206.
- Jovanović, P., & Marjanović, M. (2002) *Politička kultura u Crnoj Gori*. Podgorica: CID.
- Kitschelt, H. (1994) *The Transformation of European Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Knežević, R. (2007) *Politička kultura*. Podgorica: CID.
- Komar, O. (2013) *Birači u Crnoj Gori: Faktori izborne i partijske preferencije*. Beograd: Čigoja & FPNUCG.
- Komšić, J., Pantić, D., i Slavujević, Z. (2003) *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Kriesi, H. (1998) „The transformation of cleavage politics - The 1997 Stein Rokkan lecture“ y: *European journal of political research*, 33(2), стр. 165-185.
- Kriesi, H. (2010) „Restructuration of partisan politics and the emergence of a new cleavage based on values“ y: *West European Politics*, 33(3), стр. 673-685.
- Kuzmanović, B. (1995) „Authoritarianism“ y: M. Lazić (yp.), *Society in crisis: Yugoslavia in the early '90s* (стр. 161–186). Belgrade: Filip Višnjić.
- Kuzmanović, B. (2010) „Autoritarnost – vapaj za jakim i pouzdanim vođama i disciplinom“ y Mihailović (ur.), *Kako građani srbije vide tranziciju* (стр. 87-104). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Lipset, S. M. (1981 [1960]) *Political man: The social basis of modern politics*. NY: Doubleday.
- Lipset, S. M., & Rokkan, S. (yp.). (1967). *Party systems and voter alignments: Cross-national perspectives* (Vol. 7). Free press.
- Meloen, J. D. (1993) „The F-scale as a predictor of fascism: An overview of 40 years of authoritarianism research“ y: W. F. Stone, G. Lederer, & R. Christie (yp.), *Strength and weakness: The Authoritarian Personality Today* (стр. 47-69). New York: Springer Verlag.
- Meloen, J. (1996) „Authoritarianism, democracy and education – A preliminary empirical 70-nation global indicators study“ y: R. Farnen et al. (yp.), *Democracy, socialization, and conflicting loyalties in East and West: cross-national and comparative perspectives* (стр. 20-39). London: Macmillan Press.
- Mihailović, S. (1991) „Izbori '90: mnjenje građana Srbije“ Y: Mihailović i V. Goati (yp.), *Od izbornih rituala do slobodnih izbora: sondaža javnog mnjenja uoči prvih višestranačkih izbora u Srbiji*. Beograd: Institut društvenih nauka.

- Mihailović, S. (2006) „Vrednosne orijentacija stranačkih pristalica“ y: Z. Lutovac (yp.), *Demokratija u političkim strankama Srbije* (стр. 143-168). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Mihailović, S. (2007) „Levi i desni ekstremizam u Srbiji“ y: Lutovac, Z. (yp.), *Ideologija i političke stranke u Srbiji* (стр. 193-222). Beograd, Friedrich Ebert Stiftung/Institut društvenih nauka.
- Nie, N. H., Junn, J., & Stehlik-Barry, K. (1996) *Education and democratic citizenship in America*. University of Chicago Press.
- Nieuwbeerta, P., & De Graaf, N. D. (1999) „Traditional class voting in twenty postwar societies“ y: *The end of class politics*, стр. 23-56.
- Pantić, D. & Pavlović, Z. (2009) *Political culture of voters in Serbia*. Belgrade: Institute of Social Sciences.
- Pantić, D. (2002) „Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine“ y: Goati i sar., *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000. godine* (стр. 79-130). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Pantić, D. (2003) „Kulturno-vrednosni rascepi kao determinante partijskog pregrupisanja u Srbiji“ y: Komšić i sar., *Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji* (стр. 95-128). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Pavlović, Z. (2009) *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji – u potrazi za demokratskom političkom kulturom*. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Pavlović, Z. (2013) „Political culture v. rational choice: support for democracy in Serbia“ y: Florela Voinea, C., Todosijević, B. and Boella, G. (yp.), *Eastern European Political Cultures. Modeling Studies* (стр. 137-154). Bucuresti: Ars Docendi.
- Pavlović, Z. (2014) „Intrinsic or Instrumental Support for Democracy in a Post-Communist Society: the Case of Serbia“ y: *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*, 3(1), стр. 31-42.
- Rot, N. & Havelka, N. (1973) *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine*. Beograd: Institut za psihologiju i Institut društvenih nauka.
- Slavujević, Z. (2002) „Socijalna utemeljenost političkih stranaka pre i posle izbora 2002“ y: Goati (yp.), *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000*. (стр. 159-194). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Slavujević, Z. (2005). *Politički marketing*. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Slavujević, Z. (2006) „Promena socijalne utemeljenosti i socijalne strukture pristalica relevantnih političkih stranaka u Srbiji prvih godina XXI veka“ y: Lutovac (yp.), *Demokratija u političkim strankama Srbije* (стр. 189-236). Beograd: Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung.
- Stubager, R. (2008) „Education effects on authoritarian–libertarian values: a question of socialization“ y: *British Journal of Sociology*, 59(2), стр. 327-350.

Stubager, R. (2009) „Education-based group identity and consciousness in the authoritarian-libertarian value conflict“ y: *European Journal of Political Research*, 48(2), стр. 204-233.

Stubager, R. (2010) „The development of the education cleavage: Denmark as a critical case“ y: *West European Politics*, 33(3), стр. 505-533.

Stubager, R. (2013) „The Changing Basis of Party Competition: Education, Authoritarian–Libertarian Values and Voting“ y: *Government and Opposition*, 48, стр. 372-397. doi:10.1017/gov.2013.13

Todosijević, B. (2006) „Politics in Serbia 1990-2002: A Cleavage of World Views“ y: *Psihologija*, 39 (2), стр. 121–146.

Todosijević, B. (2013) „Serbia“ y: S. Berglund, J. Ekman, K. Deegan-Krause & T. Knutsen (yp.), *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*, Third Ed. Cheltenham: Edward Elgar.

Van der Waal, J., Achterberg, P., & Houtman, D. (2007) „Class is not dead—it has been buried alive: class voting and cultural voting in postwar western societies (1956–1990)“ y: *Politics & Society*, 35(3), стр. 403-426.

Weakliem, D. L. (2002) „The effects of education on political opinions: An international study“ y: *International Journal of Public Opinion Research*, 14(2), стр. 141-157.

Прилог 1: Листа скраћеница коришћених у тексту

ДЕПОС – Демократски покрет Србије

ДФ – Демократски фронт

ДОС – Демократска опозиција Србије

ДПС – Демократска партија социјалиста

ДС – Демократска странка

ДСС – Демократска странка Србије

ДСВМ – Демократски савез војвођанских Мађара

ГЗП – Група за промјене

ЛДП – Либерално демократска партија

НОВА – Нова српска демократија

НС – Нова Србија

ПЗП – Покрет за промјене

СДП – Социјалдемократска партија

СНП – Социјалистичка народна партија

СНС – Српска народна странка

СПО – Српски покрет обнове

СПС – Социјалистичка партија Србије

СРС – Српска радикална странка

СРСЈ – Савез реформских снага Југославије

ССЈ – Странка српског јединства

УРС – Уједињени региони Србије

Bojan Todosijević, Zoran Pavlović, Olivera Komar

EDUCATION, IDEOLOGY AND
POLITICS: THE IMPORTANCE
OF THE DIFFERENCES IN
EDUCATIONAL LEVELS
FOR THE POLITICAL CLEAV-
AGES IN SERBIA AND MONTE-
NEGRO

Abstract

Diminishing influence of social cleavages on political behavior and corresponding increasing relevance of cultural and value cleavages has been discussed in scholarly literature already for several decades. According to one view, the differences in educational levels form the basis of the ideological/value divisions, such as authoritarianism versus libertarianism. In that view, the class cleavage has been losing its influence while the educational divisions are becoming more important instead. Evidence supporting such a view is mainly collected in Western European countries, in which education and class position show quite a different relationship than in the ex-communist countries, where education was the main structural correlate of socioeconomic status. The subject of this paper is the analysis of the importance of education as a determinant of vote choice, as well as the relationship between education and authoritarian-libertarian attitude dimension in Serbia and Montenegro. The data collected in public opinion research in Serbia from 1990 to 2012 (9 studies) and from 2005 to 2015 in Montenegro (11 studies) were used. The results show that there are significant differences in educational level between the voters of relevant political parties in Serbia as well as in Montenegro. Similarly, the voters differ in authoritarian-libertarian attitudes. Ho-

wever, education is clearly related to dominant cultural/value division in Serbia, while in Montenegro education has a minor role. The results also show that education indirectly influence vote choice by determining one's ideological/value positions. In the final section of the paper, the results are discussed in the context of postulated theoretical model as well as from the perspective of better understanding political cleavages in Serbia and Montenegro.

Key words: authoritarianism, education, social cleavages, Serbia, Montenegro.

* Овај рад је примљен 14. октобра 2015. године а прихваћен за штампу на састанку Редакције 16. децембра 2015. године.